

BÁTORI ANNA

A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer*

(Módszertani kísérlet)

1. Historia litteraria és tudástranszfer

A forrásokat, amelyekből merítettem, kimerítően dicsértem, azonban hogy mégse legyenek mindenütt emlegetve (mert ez egy anyagát innen-onnan, a legkülönfélébb helyekről összegyűjtő mű esetében igen terhes lenne mind a szerző, mind az olvasó számára), nyilvánosan kijelentem, hogy semmi olyat nem írtam, amit ne másutt leírva találtam volna.¹

– írja Wallaszky Pál a *Conspectus reipublicae litterariae* első kiadásának előszavában. S bár e szavakat talán nem ő használta először, a historia litteraria szemléleti keretéből kiindulva azonban bizonyosak lehetünk benne, hogy az idézett állásponttal teljességében azonosulni tudott, éppen úgy, mintha az saját véleménye lett volna. Mindazon állítások ugyanis, amelyeket a historia litteraria keretében dolgozó tudós elvesz a közös, a respublica litteraria más tagjai által előállított, avagy újrafelhasznált tudásból, a felhasználást követően az ő tulajdon, saját ítéletévé válnak.²

A források megtalálása és a megtalált anyag új, könnyen rendszerezhető formába öntése a historia litteraria egyik legfontosabb célja. A 17. század végén kialakult, és népszerűsége csúcspontját a 18. század első felében elérő diszciplína ebben a tekintetben valamelyest talán a kora újkori enciklopédikus mozgalmakra emlékeztet. Egy lényeges ponton azonban különbözik tőlük: tudományszemlélete (ahogyan azt a neve is mutatja) történeti.³ A rendszer, amelyben az információk elhelyezendők, az időbeliség alapul, akár az egész emberi kultúráról, akár csak egyetlen náción vagy

* A tanulmány korábbi változatához fűzött megjegyzéseket és észrevételeket köszönöm a 2015. tavaszi Vetésforgó közönségének és Krász Lillának.

¹ „Fontes, ex quibus mea depromsi, laudauī affatim: esto tamen non vbique (quod in collectis hinc inde diuersissimis materiis facere, immo et legere foret molestissimum) publice tamen profiteor ex vero, me nihil scripsisse, quod non alibi scriptum repererim.” WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Budaē, Typis. Univ., 1808², XVIII.

² Martin GIERL, *Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert = Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der frühen Neuzeit*, hrsg. Helmut ZEDELMAIER, Martin MULSOW, Tübingen, Niemeyer, 2001, 63–94, 68.

³ Helmut ZEDELMAIER, „Historia litteraria”: *Über den epistemologischen Ort des gelehrten Wissens in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, *Das Achtzehnte Jahrhundert*, 22(1998), 1. sz., 11–21.

felekezet kultúrájáról legyen szó, a történet mindig a kezdetektől (azaz az alfabetizációtól) halad a fejlődés különböző állomásain keresztül a jelenkor felé.⁴

Wallaszky *Conspectus* című munkájában a rendszerezés keretét a tudományok előmenetelének századonkénti tárgyalása jelenti (ettől egyedül az 1770 és 1807 közti időszak bemutatásakor tekint el), az egyes századokon belül pedig egy a mecénások, ösztöndíjak, tudósok, akadémiák, gimnáziumok, szakiskolák, tudós társaságok, könyvtárak, múzeumok, nyomdák, könyvkereskedések, egyéb érdekességek alkategóriákon belüli taxatív felsorolással (névsorokkal) találkozhatunk. Munkájának történeti részében ugyanezt a felosztást alkalmazza a historia litteraria első rendes professzora, a szintén *Conspectus reipublicae literariae* címet viselő tankönyv⁵ szerzője, Christoph August Heumann is. A Wallaszky által a tudósok alkategóriáján belül alkalmazott sorrend pedig a fakultások egyetemeken belüli hagyományos rangsorával egyezik meg.⁶ E keret tehát amennyire konzervatívnak tekinthető, olyannyira általános is lehetett a korban.⁷

A historia litteraria ugyanakkor történeti abban a tekintetben is, hogy a tudás folyamatos meghaladására törekszik, felgyűjtve a régit, elhagyva azonban belőle a roszszat és kiegészítve a jóval. Ez kétféle mozgási irányt jelent: a historia litterariai sorát tekintve az információk egyik műről öröklődnek a másikra. Struve munkája Morhof kiegészítése, Reimmann munkája Struvéé, Heumanné pedig Struve folytatása. A tudást hordozó művek matrjoskababák módjára ágyazódnak egymásba.⁸ A másik mozgási irány akkor ragadható meg, ha a diszciplínának nem hosszanti metszeteit vizsgáljuk, hanem a horizontálisakat. Ebben az esetben az kerül a kérdés fókuszába, hogy honnan jön mindaz, amivel Heumann kiegészíti Struvét: milyen közel egyidejű információmozgások vannak jelen, és milyen médiumok irányítják ezeket. Martin Gierl a 18. századi recenzíós újságok kompilációs gyakorlatán keresztül mutatta be ezt a folyamatot. Világossá tette, hogy a 18. századi Németország tudós újságainak műfajiságából és mediális szerepéből lényegileg következik, hogy rendre egymás híreit közlik újra,

⁴ Magyar nyelven szemléletes példája mindennek Budai Ézsaiás *Régi tudós világ* című munkája. – BUDAI Ézsaiás, *Régi tudós világ históriája, melybenn a' könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpenn pedig, a' görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a' tudományoknak akkori állapotja, rendbeszedve, előadódnak*, Debreczenbenn, Szigethy Mihály, 1802.

⁵ Christoph August HEUMANN, *Conspectus reipublicae literariae*, Hannoverae, Nicolaus Foerster, 1735.

⁶ Wallaszkyknál: teológusok, jogtudósok, orvosok, filozófusok-matematikuskok, történészek, írók és költők. – Az egyetemi rangsor: teológia, jogtudomány, az orvoslás, a filozófia fakultása. GIERL, *Kompilation...*, i. m., 73.

⁷ Kenyeres Imre szerint „ez a részekre osztás voltaképen[!] az irodalmi élet áttekintésének egyetlen lehetséges módszere, s ebben híven követi mintaképét, Rotaridest, akinek minden iratát jól ismeri, ez az a szintetikus szempont, amely szerint Bél iskolájában az egyes korok áttekintését tanították” KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században*, Bp., Mérnökök Nyomdája, 1934, 51.

⁸ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 70–71.

az információ terjedését pedig a centrum–periféria viszony határozza meg. A tudásszervezés szempontjából megképződő centrális szerep ugyanakkor nem állandó.⁹

Bármelyik mozgási irányra irányítjuk tehát a figyelmünk, a Wallaszky által megfogalmazott tétel („semmi olyat nem írtam, amit ne másutt leírva találtam volna”) mindegyik esetben érvényben marad. A tudós legnagyobb részt forrásokból dolgozik, a források pedig rétegenként épülnek egymásra, illetve egymás ismétlődései. A szövegalkotó ebben a folyamatban kompilátor – a kompilációt azonban a 18. század szövegalkotói praxisát követve nyugodtan tekinthetjük önálló ítéletalkotást és kreativitást igénylő feladatnak is. De mit is jelent e szövegalkotási rendszerben az, hogy „saját ítélet”? És hogyan épül fel a „saját ítélet”-ek sokaságából a 18. századi tudás?

Jelen tanulmány arra a kérdésre kísérel meg választ találni, hogy hogyan működött a 18. század végének historia litteraria alapú tudásszervezése Magyarországon. Martin Gierl megfogalmazását követve: hogyan jellemezhető a kompilációs gyakorlat mikroszinten? Milyen szabályok szerint történt a kompiláció és a szelekció, hogyan formálódott a tudás?¹⁰ A válasz természetesen esetleges lesz, hiszen e dolgozatban nem a 18. században írt magyarországi historia litterariaék egésze, hanem leginkább csak Wallaszky Pál *Conspectus* című művének egy kiemelt részfejezete esik vizsgálat alá. Ugyanakkor talán nem tanulságok nélküli egy szűkebben vett minta alapján kialakítani és bemutatni mindazokat a módszereket, amelyek segítségével az itt felvetett kérdésekre egyszer majd teljesebb körű választ is nyerhetünk.

2. Hivatkozások hálójában

Wallaszky Pál *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című műve először 1785-ben, majd bővítve 1808-ban jelent meg. Ezzel tulajdonképpen zárja is a hazai historia litterariaék sorát. A mozgalom, amely Németországban már a 18. század első felében enciklopédikus művek sorát eredményezte, Magyarországon csupán szórványosan jelentkezett,¹¹ és igazán csak a század második felében bontakozott ki. Az evangélikus Czvittinger Dávid 1711-ben megjelentetett életrajzi lexikonját (*Specimen Hungariae literatae*) 1745-ben követte a szintén felvidéki evangélikus Rotarides Mihály *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta* című műve, amely összefoglalja egy magyarországi historia litteraria megírásának főbb szempontjait. Majd 1766-ban az erdélyi református Bod Péter adott közre egy magyar nyelvű írói

⁹ Az átvételek arányait megvilágítandó: a *Tübingerische Berichte von gelehrten Sachen* az 1757-es évfolyamban a vizsgált 126 cikkből 40-et a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*ből vett át, 28-at a *Leipziger Zeitungen*ből, 21-et az *Erlangerische Gelehrte Anmerkungen*ből, 17-et egy regensburgi, és 5-öt egy hamburgi lapból. Az átvétel ugyanakkor nem egy irányú folyamat: a regensburgi lap vett át híreket a göttingeniből. GIERL, *Kompilation...*, i. m., 77.

¹⁰ „Wie ist die mikroskopische Beschaffenheit der Kompilationspraxis gewesen? Nach welchen Regeln hat man kompiliert, wie selektiert und Wissen verformt?” GIERL, *Kompilation...*, i. m., 94.

¹¹ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása* = Üő, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 2004, 32–87.

életrajzi lexikont (*Magyar Athenas*). 1775 és 1777 között pedig megjelent a piarista Horányi Elek háromkötetes tudóslexikonja, és szintén ez idő tájt, 1774-ben kezdte kiadni orvoséletrajzeit a debreceni református Wesszprémi István (*Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*), amely vállalkozás azonban csupán 1787-ben fejeződött be, amikor a jolsvai evangélikus lelkész, Wallaszky összefoglaló historia litterariája már két éve nyomtatásban volt olvasható.

A vizsgált anyag alapján szűkítve a korábbi kérdésfelvetést: e dolgozatban végső soron arra a kérdésre keressük a választ, hogy honnan gyűjtötte össze *Conspectus*ának anyagát Wallaszky, illetve hogy munkája milyen viszonyban áll a korszak más historia litterariáival. Első ránézésre a legkézenfekvőbb választ talán a mű *Prolegomena* című fejezete kínálja, amelyben Wallaszky a magyarországi historia litteraria korábbi művelőit, illetve ezek nyomtatott és kéziratos műveit ismerteti kronologikus sorrendben. Szerzőnk 48 nyomtatott és 16 kéziratos művet mutat be – sokukhoz bő kritikai észrevételeket is fűz, tudományos értékük szempontjából minősíti e műveket. De vajon mindazon írók, akik a *Prolegomena* sorai szerint elismerést érdemelnek, vajon Wallaszky saját ítélete szerint is jó írók? Olyannyira, hogy műveiket Wallaszky kreatívan újrafelhasználta saját munkájához? E teoretikus problémára talán a filológia segítségével adhatunk valamiféle gyakorlati választ. Megvizsgálva ugyanis a *Prolegomena*ban olvasható ítéleteket, azt kell látnunk, hogy Wallaszky számos esetben Rotarides Mihály *Lineamentájából*¹² szó szerint idézett szavakkal jellemzi a műveket. Négy író esetében erre még fel is hívja a figyelmet: „A következő négy író ismertetését inkább az igen tudós Rotarides szavaival, mintsem a magaméival adom elő, mint-hogy az ő ítéletével én megelégszem.”¹³ Ugyanígy Czvittinger Dávid *Specimenjének* kritikus hangvételű bírálata¹⁴ sem Wallaszky saját megfogalmazása, hanem Rotarides *Lineamentájából* származó jelöletlen átvétel. Rotaridestól veszi át Wallaszky Spangár András *Bibliotheca Hungaricájának* ismertetését is, valamint Desericzky Ince *Pro cultu litterarum in Hungaria* című művének bírálátát. Tulajdonképpen még a *Lineamenta* ismertetése is a *Lineamentából* származik: Wallaszky bár a vonatkozó szövegrész kapcsán elejt egy hivatkozást a *Nova Acta Eruditorum Lipsiensis* Rotarides-recenziójára, a *Lineamentáról* szóló szövegrész azonban ebből semmit nem tartalmaz, idézőjelek nélkül idéz azonban a *Lineamentából*.¹⁵ Ezen kívül két kézirat megítélésénél is Rotarides

¹² [Michael ROTARIDES], *Historiae hungaricae literariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745.

¹³ „Sequentium quator Scriptorum, Rotaridesii potius, viri doctissimi verbis, quam meis (adeo iudicium eius mihi satisfacit) recensionem exhibeo.” WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 6. A négy szerző: Jóny János, Huszty András, Tolvay Imre és Fischer Dániel.

¹⁴ Nem Wallaszky volt azonban az egyetlen, aki úgy vélte, Rotarides szavai Czvittingerről újrafelhasználásra érdemesek: Horányi Elek is őt idézi a *Memoria* „Zvittinger”-szócikkének lábjegyzetében, mégpedig Wallaszkynál jóval terjedelmesebben. Lásd HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, III, Posonii, Loewii, 1777, 636–642.

¹⁵ Wallaszkynál: WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 17–21. – Rotaridesnél: ROTARIDES, i. m., 18–20.

Lineamentája szolgál mintául Wallaszky számára: Martin Schmeizel egy munkája és Rezik János *Gymnaziológiája* esetében. Összesen tehát a *Lineamenta* megjelenése, azaz az 1745 előtt keletkezett 20 nyomtatott és 8 kéziratos munka közül 10 esetében a *Lineamenta* a közvetlen forrás. Lehetséges, hogy Wallaszkynak mindeme művekről volt egy Rotaridesétől eltérő véleménye – az is lehet, hogy mindenben egyetértett vele. E ponton azonban be kell látnunk, hogy e kérdésekben a *Prolegomena* nem fog eligazítást adni. Csak azt engedi láttatni, hogy Rotarides *Lineamentájának* bizonyos tartalmi elemei matrjoskabaszerűen ágyazódnak be Wallaszky *Conspectusába*. Helyenként még őrzik eredetük nyomát, másutt egészen beleolvadnak a Wallaszky által felépített szövegbe.

De talán nem is az a legcélravezetőbb kérdés, hogy volt-e Wallaszkynak véleménye Czvittinger Dávid vagy Desericzky Ince művét illetően. E mögött ugyanis az a ki nem mondott előfeltevés húzódik meg, miszerint szerzőnknek minden esetben módjában állhatott valamilyen saját, egyéni tapasztalatot szerezni e művekről – azért, mert olvasta őket. Csakhogy a *Prolegomenában* számos olyan nyomtatott és kéziratos mű szerepel, amelyekről az evangélikus lelkész maga állítja, hogy sosem látta ezeket.¹⁶ – A 18. századi tudásszerveződésről beszélve is érdemesnek tűnhet a tapasztalati, a közlésalapú és a következtetésen nyugvó tudásforrások megkülönböztetése.¹⁷ E szerint az az információ, amelyet Wallaszky ismer, és művében továbbad, származhat saját olvasmányélményéből, valamely külső forrásból vagy logikai következtetésből. Az esetek egy jelentős részében a kora újkori tudósok közlés útján állt rendelkezésre a legtöbb információ. A historia litteraria szerencsére azonban éppen egy a közlésalapú tudás profi szelekciója és szervezése céljából létrejött diszciplína. Ebből következőleg a *Prolegomena* is lehetőleg minden, a magyarországi historia litterariával kapcsolatos bibliográfiai adat felsorolására törekszik – azaz nem egy válogatott irodalomjegyzék szerepét tölti be. Wallaszkynak a felsorolt művek egy részével kapcsolatban feltételezhetően inkább tapasztalati, míg más részükkel kapcsolatban inkább közlésalapú ismeretei lehettek. Előbbire gyanakodhatunk azon források esetében, amelyeket szerzőnk felhasznált más források bemutatásához, minden más esetben (azaz amíg a tapasztalati tudás lehetősége fel nem vetődik) az utóbbival célszerű számolni. Az ismeretekhez való hozzáférés elsődleges eszközei tehát elsősorban a tapasztalati alapon ismert források, ezek teszik lehetővé a közlésalapú ismeretekhez való hozzájutást. Mindezek fényében a „Honnan is gyűjtötte össze Wallaszky Pál historia litterariájának anyagát?” kérdés a következőképpen módosul: Milyen művekkel kapcsolatban volt Wallaszkynak tapasztalati alapú tudása, és e művek hogyan segítették őt eljutni a közlés alapú ismeretekhez?

¹⁶ Például: „Foetus mihi non dum visus”, WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 13.; „orationem oppido vtilem dicitur dixisse [...] mihi nondum visam”, WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 24.

¹⁷ KUTROVÁTZ GÁBOR, LÁNG Benedek, ZEMPLÉN GÁBOR, *A tudomány határai*, Bp., Typotex, 2009, 307–312.

Akár a közlés, akár a tapasztalat útján ismert forrásokat akarjuk meghatározni, ép ésszel aligha vehetjük számításba az összes szóba jöhető művet. Az egyetlen kézenfekvő lehetőség: ha a mégoly következtetlenül használt szövegbeli hivatkozásokat kezdjük el nyomon követni. Érdekes azonban észben tartani, hogy a hivatkozások nem feltétlenül a tapasztalati alapú tudásforrásokhoz vezetnek el, származhatnak közvetett forrásokból is,¹⁸ sőt a lábjegyzetes utalások funkciója nem is minden esetben a források megadása, ezek ugyanis éppenséggel az ellentétes álláspontok jelzésére is szolgálhatnak.¹⁹ A szövegátvételek vizsgálata kapcsán pedig elsősorban az tartandó szem előtt, hogy a „lexikográf vagy tankönyv jellegű” munkákban „számos definíció és magyarázó példa toposzszerű sajátosságokat ölt”, vándorlásaik iránya nem mindig azonosítható.²⁰ Az utalások és szövegátvételek hálózatának feltérképezése így mindenképpen csak egy hipotetikus modell megalkotását teszi lehetővé. A hivatkozásokról készített térképünk ugyanakkor képes lehet kettőnél több elem közti kapcsolat rendszerezésére és megjelenítésére. Ez által pedig lehetőség adódik a filológiai vizsgálatok nagyobb elemszámra való kiterjesztésére és olyan jelenségek tanulmányozására, mint például a „közvetlen idézetek toposzszerű sokirányúsága” vagy akár a tapasztalati és a közlésalapú tudás megkülönböztetése. Így annak ellenére, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok sohasem lehetnek teljeseek, és az eseteknek csupán igen kis százalékában győződhetünk meg rekonstrukciós kísérletünk érvényességéről, e kísérlet talán mégis alkalmas lehet néhány következtetés levonására, valamint további hipotézisek megfogalmazására.

A hivatkozások térképének működését kezdetnek az alábbi példával szemléltetném. Wallaszky *Conspectus*ában a második rész (*Pars posterior*) 19. paragrafusa a 18. századi iskolai ösztöndíjakat sorolja fel. E paragrafus szövegén belül négy különböző hivatkozás található. Ebből az egyik (277–279. oldal) a *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyambeli 4. füzetének 333–361. oldalára mutat. Néhány oldallal később (282. oldal) szerzőnk hivatkozik ennek az oldalszámtartománynak egy kisebb részére, a 351–355. oldalra. További két helyen (279–280. oldal, illetve a 283. oldal a) lábjegyzete) pedig egy mandátumra és négy különböző dekrétum cikkelyeire hivatkozik, szövegszerűen idézve is ezekből. Kézenfekvőnek tűnik azt gondolni, hogy Wallaszky a 19. paragrafus megírásához a *Merkur von Ungarn* 1786. évi 4. számának 333–361. oldalait és a kérdéses dekrétumokat használta. Csakhogy tüzetesebben szemügyre véve a *Merkur von Ungarn* vonatkozó oldalait, azt kell látnunk, hogy az említett dekrétumokra történő hivatkozások, csak úgy, mint ezek szövege Kovachich folyóiratában is megtalálható. Közülük három a Trencsén vármegyei Hrabovszky János alapítványtételéhez

¹⁸ BALOGH Piroska, *Edmund Burke esztétikájának recepciója a 18–19. századi magyarországi esztétikatörténetben = Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti Füzetek, 175), 43–78, 51.

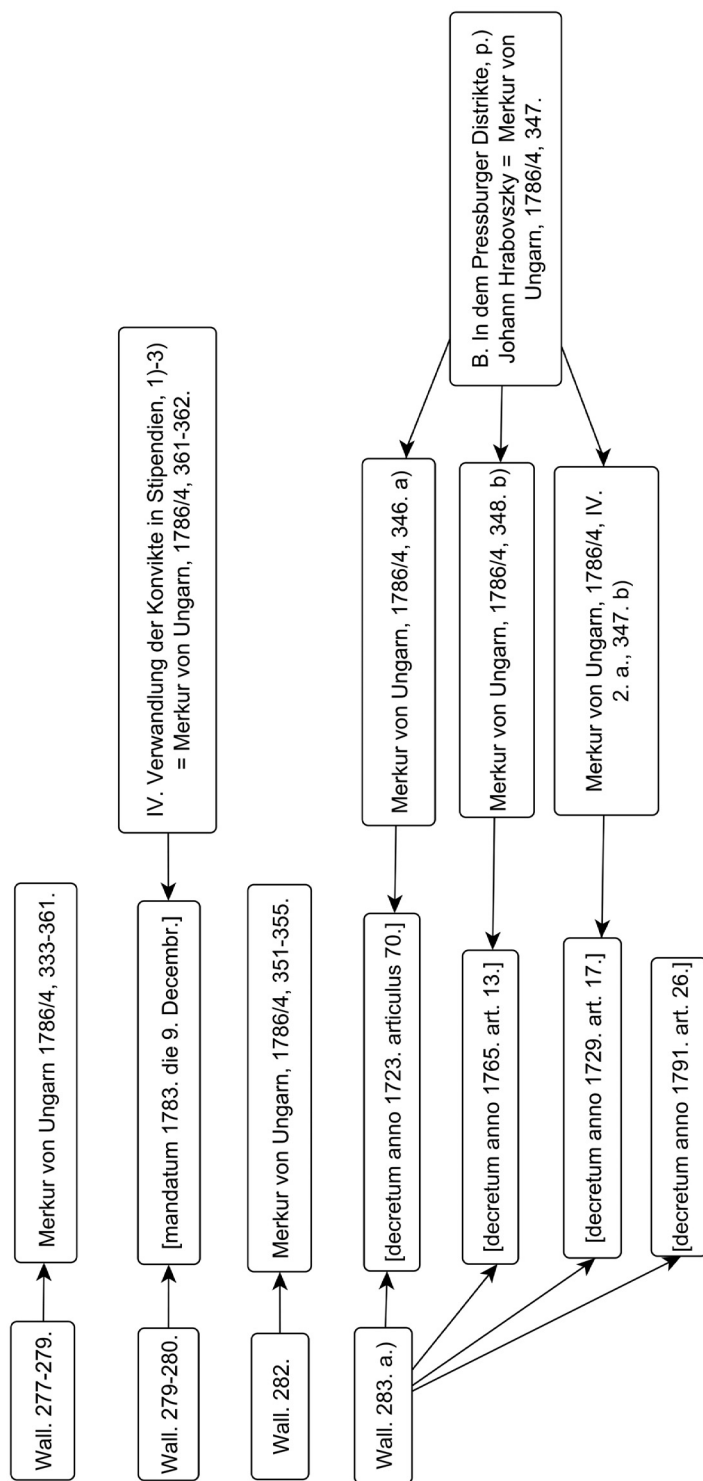
¹⁹ Marina FRASCA-SPADA, *Compendious footnotes = Books and the Sciences in History*, ed. Uő, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 171–189.

²⁰ BALOGH, *Edmund Burke...*, i. m., 53.

kapcsolódó lábjegyzetben olvasható a 347–348. oldalon. Ez beleesik a Wallaszky által a fejezet kezdetén megadott oldalszámtartományba (333–361). Kovachich lapjából származik azonban egy hivatkozott mandátum szövege is, a 361–362. oldalokról – ez éppenséggel kívül esik a Wallaszky által megadott kereteken. Az idézett cikkek és a *Conspectus* közötti út tehát Kovachich folyóiratán keresztül képződik meg, Wallaszky tudása a dekrétumokról és a mandátumról közvetett. Egy hálózatelméleti modellben elképzelve e hivatkozások és szövegátvételek rendszerét, azt mondhatjuk, Wallaszky közvetett tudással rendelkezett mindazon információkról, amely információk (szöveghelyek) a hálózatban csak bemenő élekkel (kapcsolatokkal) rendelkeznek. (Lásd 1. ábra.) Megfogalmazható továbbá a feltételezés, miszerint ha egy esetben a hivatkozások hálózata arra enged következtetni, hogy a hivatkozott ismeretek valamely közvetlen forrásból származnak, úgy a nem hivatkozott ismeretek is a legnagyobb valószínűség szerint ugyanabból a közvetlen forrásból származnak, ahogyan azt láttuk az említett mandátum esetében. Hasonlóképpen a *Merkur von Ungarn* 1786. évi 4. számában, annak a 382–383. oldalán található meg a *Conspectus* 280–281. oldalának sorai („Omnes Stipendiati [...] In tertia 250 singulus 160 fl.”) – szintén jelöletlenül. E szövegátvétel érdekessége, hogy forrása nem csupán a korábban hivatkozásként megadott oldalkereteken túl található, hanem hogy jól mutatja, Wallaszky válogatott a *Merkur von Ungarn* információiból. Végző soron tehát Wallaszky a *Merkur von Ungarn* 1786-os évfolyamának csaknem egész *Verordnungen, die Schulanstalten, und derselben Veränderungen und Verbesserungen betreffend* címet viselő 4. füzetét²¹ felhasználta. A füzetekhez pedig legnagyobb valószínűség szerint a Kovachich Márton Györggyel való személyes kapcsolaton keresztül jutott el.²²

²¹ IV. 2. a. *Verordnungen, die Schulanstalten, und derselben Veränderungen und Verbesserungen betreffend*, Merkur von Ungarn: Oder Litterarzeitung für d. Königreich Ungarn u. Dessen Kronländer, 1786, 4. sz., 333–430. – A „IV. 2. a.” jelzés a Merkur von Ungarn felhívása után olvasható „rovatok” rendszerére utal. A IV. pont a *Litteraranstalten und Verordnungen*, amelynek 2. alpontja a *Landesherrliche und obrigkeitliche Verordnungen, das Schul-Litterar-Kunst-und Bücherwesen betreffend*, és ennek a) pontja a 4. füzet élén álló „cím”.

²² Wallaszky 1806-ban például azt írja Kovachichnak, hogy az 1786-os évfolyam mind a 12 lapszáma megvan már neki, elkéri azonban az 1787. évi 6. számot. Lásd: Paullus Wallaszky Kovachich Márton Györggynek, Jolsva, 1806. október 8., OSZK Kt. Quart. Lat. 43., Tom. XXII, 85–86.

1. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 277–284. oldal hivatkozásai

A hálózattelmélet kínálta modellezési és értelmezési keretet²³ érdemesnek tűnhet tehát a historia litteraria egyik szélesebb anyagán is kipróbálni. Ugyan a hálózatkutatás az irodalomtudomány számtalan területén kínált új perspektívákat, történeti tárgyú kutatásokban eddig leginkább a személyes kapcsolati hálók elemzésére tűnt alkalmazhatónak.²⁴ Történeti-filológiai alkalmazása mellett szól ugyanakkor a 18. századi tudásigazgatás kooperativitása.²⁵ Amennyiben a tudás sokkal inkább kollektív munka eredménye, mintsem egyéni teljesítmények gyümölcse, lényegtelennek válik, hogy egy adott tudományos munkát ki végez el, egyedül az a fontos, hogy az minél előbb kerüljön be a „közösbe”, és mások újra felhasználhassák. E tudománysszemléletből egyenesen következik, hogy az egyes tudósok az információk közötti minél több kapcsolat kiépítésében érdekeltek, így jöhet létre ugyanis az a bizonyos „közös”. Mindemellett a hálózattelmélet nem történeti alkalmazásai is kínálnak analógiákat a 18. századi filológia világával: ilyen a web feltérképezése (amely az egyes oldalakon található, más oldalakra mutató linkek regisztrálásával készíthető el), valamint az új gondolatok és témák terjedésének vizsgálata (amely egy-egy információ emberek vagy szervezetek közötti szóródására irányul).²⁶

A jelen dolgozatban választott szélesebb anyag a *Conspectus* 1808-as kiadásának a 18. századot tárgyaló fejezeteiből, illetőleg azok hivatkozásaiból indul ki.²⁷ A hálózatba igyekeztem beépíteni – a *Merkur von Ungarn* példájának tanulsága nyomán – a hivatkozott művekben található hivatkozásokat is. Az így kapott hálózat pontjai kivétel nélkül szöveghelyek, ezek mérete azonban nem állandó, hanem mindig az adott hivatkozás által meghatározott. Ebből következőleg nem kerültek volna fel a térképre az egyes bennfoglalt művek (mint például a lexikonegészek), ezeket mégis jónak láttam feltüntetni, mégpedig olyan pontokként, amelyekből kapcsolatok ágaznak a hivatkozott részek felé. Így egy irányított hálózat jött létre, amelyben az élek szigorúan egyik pontból mutatnak a másikba, a kapcsolatok nem kölcsönösek.²⁸ (Közvetlen források esetében azonban az élek irányai megfordíthatók: ekkor a források újrafelhasználásának útját kapjuk meg.) Az így keletkezett, 152 pontból

²³ BARABÁSI Albert-László, *Behálózva: A hálózatok új tudománya*, [Bp.], Helikon, 2013.

²⁴ Így például: ANTAL Alexandra, *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata*, ItK, 118(2014), 1. sz., 99–117.

²⁵ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 64.

²⁶ OROSZ Katalin, VICSEK András, POLLNER Péter, „Influenza” a tudományos szolgáltatásban: *Információterjedés bloghálózaton = Hálózatkutatás: Hálózatok a társadalomban és a nyelvben*, szerk. BALASKÓ Mária, BALÁZS Géza, KOVÁCS László, Bp., Tinta, 2010, 71–80.

²⁷ Ez az összesen 162 oldal mintegy a munka harmadrészét teszi ki. – A 18. századi részek kiválasztása mellett szólt e fejezet megfelelő terjedelmén túl, hogy ennek alfejezetei kellően változatosak: a tudósok katalógusaitól kezdve a múzeumok és tudós társaságok bemutatásáig a Wallaszky által alkalmazott minden kategória megtalálható bennük.

²⁸ BARABÁSI, i. m., 181–186.

és 200 élből álló hálózat csoportterősségi együtthatója meglehetősen alacsony,²⁹ azaz a hivatkozások rendszere valójában nem tud összefüggő hálózatot alkotni, helyette egy nagyobb „kontinensből” és több kis „szigetből” áll. (Lásd 2. ábra.)³⁰ A különálló szigetek olyan hivatkozások rendszeréből épülnek fel, amelynek szöveghelyei a hálózat semelyik másik pontjához nem kapcsolódnak. Ezek kivétel nélkül olyan forrásokra mutatnak, amelyekre csak Wallaszky hivatkozott, és a vizsgált anyagon belül ő is csak egy vagy néhány kizárólag egymással szomszédos helyen. Ilyen például (az ábra bal felső sarkában) a *Merkur von Ungarn* már bemutatott hivatkozásrendszere, de ilyen (bal oldalt középen) Schedius Lajos folyóirata, a *Zeitschrift von und für Ungern* is, amelyre két helyen hivatkozik a *Conspectus* (a Schönvisner Istvánról szóló lábjegyzet³¹ és a Nákó Kristóf által alapított nagyszentmiklósi földművelő iskola esetében.³²) Ugyanakkor Schedius lapjából származik – bár hivatkozás nélkül – annak a beszédnek az ismertetése is, amelyet Asbóth János mondott a Georgikon professzorátusába való beiktatáskor.³³ Önálló szigetet képeznek a Bél Mátyás egy-egy művére történt hivatkozások³⁴ és végül a Benkő József *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus* című munkájára³⁵ való két hivatkozás.

²⁹ A tényleges kapcsolatok száma osztva a maximálisan lehetséges kapcsolatok számával. BARABÁSI, i. m., 54.

³⁰ A dolgozat ábrái a yEd Graph Editor programmal készültek: www.yworks.com/en/products/yed Az ábrát eredeti méretében lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/2_abra.pdf.

³¹ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 348–349. d) – *Notitia Hungaricae rei numariae [...]*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 222–234. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³² WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 398. – *Errichtung einer neuen praktisch-ökonomischen Industrieschule zu Szent-Miklós im Torontaler Comitate*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 252–261. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³³ WALLASZKY, *Conspectus*, i. m., 1808, 397. a.) – *Oratio in auspiciis scholastici 1801/2 in Georgico [...]*, *Zeitschrift von und für Ungern*, 1802, I. köt., 2. sz., 248. (A Wallaszky-szöveg közvetlen forrása feltehetőleg a hivatkozott szöveghely.)

³⁴ A következő Bél-művekről van szó: Matthias BELIUS, *Hungariae antiquae et novae prodromus [...]*, Norimbergi, Monath, 1723, Praefatio, XII. §.; valamint: Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico geographica [...]*, IV, Viennae, van Ghelen, 1742, 16, 103. (Egyik esetben sem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a Wallaszky-szöveg közvetlen forrása a hivatkozott szöveghely.)

³⁵ BENKŐ József, *Transsilvania, sive Magnus Transsilvaniae principatus: Olim Dacia Mediterranea dictus*, Vindobonae, Kurtzbök, I–II, 1778. (Egyik esetben sem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a Wallaszky-szöveg közvetlen forrása a hivatkozott szöveghely.)

2016.09.14. 5:30:24

A látszólag összefüggő kontinens is csupán néhány vékony híddal összekötött szigetből tevődik azonban össze. A kontinenst alkotó nagyobb szigetek centrumában egy-egy bennfoglaló mű áll. Ezek mérete az ábrán azt tükrözi, hogy Wallaszky milyen gyakran hivatkozott a részegységeikre. A két legnagyobb ilyen középpont Weszprémi István orvoslexikona, a *Succincta medicorum*,³⁶ és Horányi Elek tudóslexikona, a *Memoria Hungarorum*.³⁷ Ha a hálózat összetartóbb volna, e művek minden bizonnyal hálózati csomópontokként működnének: ezek érnék el, hogy a hálózat kis világ legyen, kiemelkedően nagy számú kapcsolataik révén ugyanis a rendszer bármely két pontja között rövid utakat létesíthetnének.³⁸ Az azonban így is egészen bizonyos, hogy ezek vezetnek el a közvetetten ismert művekhez. A közvetetten ismert művek minden esetben olyan pontok, amelyek nem rendelkeznek kimenő, csak bemenő kapcsolattal. A Gierl-féle tudásigazgatási rendszer szerint ezek a szaklexikonok és perifériális folyóiratok. A vizsgált minta alátámasztja ezt a hipotézist. A Weszprémi munkája által a hálózatba kapcsolt, a Wallaszky és Horányi számára közvetetten ismert művek sora jól szemlélteti mindezt: Börner természettudományos életrajzi lexikona,³⁹ Baldinger orvoséletrajzai,⁴⁰ a wrocławai *Sammlung von Natur- und Medicin-...* című természettudományos folyóirat,⁴¹ Giambattista Morgagni *De sedibus et causis morborum*⁴² című munkája, az *Ephemerides Vindobonenses*,⁴³ Jakob Zabler *Memoria medicorum Thorunensium* című verses műve,⁴⁴ továbbá az *Acta Eruditorum Lipsiensis* 1729-es évfolyamának áprilisi száma az, amit feltehetőleg Weszpréminek köszönhetően említ meg mind Horányi,

³⁶ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Lipsiae, Sommer – Viennae, Trattner, I–IV, 1774–1787.

³⁷ HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I–III, 1775–1777.

³⁸ BARABÁSI, i. m., 72.

³⁹ Friedrich BÖRNER, *Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften Jeztlebender Aerzte und Naturforscher in und um Deutschland*, Erstes Zehend, Wolfenbüttel, Meissner, 1748, 816.

⁴⁰ Ernst Gottfried BALDINGER, *Biographien jeztlebender Aerzte und Naturforscher in und ausser Deutschland*, Ersten Bandes Viertes Stück, Jena, Hartung, 1768, 172–180.

⁴¹ *Sammlung von Natur- und Medicin- Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, [...] In Schlesien und andern Ländern begeben.* – A hivatkozás formája Weszpréminél (többek közt: *Succincta...*, i. m., II, 1778, 218) és Wallaszkynál (*Conspectus...*, i. m., 1808, 435): „Index Annalium Physico-Medicorum Vratislaiensium vniversali, 313.”

⁴² Giambattista MORGAGNI, *De sedibus, et causis morborum per anatomen indagatis libri quinque*, Venetiis, 1761, Tom. II, Epist. 64., 65., 68. – Hivatkozik rá Weszprémi (*Succincta...*, i. m., I. a, 1774, és Horányi (*Memoria...*, i. m., III, 1777, 563.) – Weszprémi *Succinctája* első kötetének három nyomása volt, az I. a. az első nyomatra utal. Lásd: EMBER Ernő, *Weszprémi István beszélgetése József császárral*, Könyv és Könyvtár, 11(1977), 71–83.

⁴³ A hivatkozás formája Weszpréminél (*Succincta...*, i. m., III, 1781, 314): „Ephemerides Vindobonenses, 1774, partic. XII.”

⁴⁴ Jakob ZABLER, *Memoria medicorum Thorunensium*, [kézirat], 1720. – A hivatkozás formája Weszpréminél (*Succincta...*, i. m., I, 1774, 156): „Ita de hoc Zabler in Memor. Medic. Thorunens. verbo duntaxat meminit vers. 708.” és Horányinál (*Memoria...*, i. m., III, 1777, 158): „Ita de hoc, verbo duntaxat Zabler in memor. Medic. Thorum[!]. v. 708.”

mind Wallaszky. Weszprémi István rendkívül széles körű forrásgyűjtő tevékenysége alapján⁴⁵ feltételezhető, hogy hálózatunk csupán a Weszprémi által forgalomba hozott művek töredékét képes mutatni, de talán még így is jól láttatja az arányokat. Horányi *Memoriája* ugyanis a vizsgált anyag tartományán belül a fentieken kívül egyedül csak Rotarides *Lineamentájára* tartalmaz utalást.

A centrális szerepű művek által a hálózatba kapcsolt periférikus munkákra más centrális szerepű munkák is hivatkoznak – jóllehet az ő szempontjukból nézve e források már csupán közvetetten elérhetők. Ugyanakkor ezek az egyesek számára csupán közvetetten létező források azok a pontok, amelyek összekapcsolják a középpontokat, és összetartják a hálózatot. Ők lennének a középpontok gyenge kapcsolatai. Ilyen összetartó, stabilizáló pont minden olyan szöveghely, amelyre több eltérő forrás is hivatkozik. Így például amikor a Zabler-versre egyaránt hivatkozik Weszprémi és Horányi, a wroclawi (boroszlói) *Sammlung von Naturra* Weszprémi és Wallaszky, Szegner András János életrajza kapcsán pedig Börner lexikonjára Weszprémi, Horányi és Wallaszky. Gyenge kapcsolatnak minősül azonban minden a művek közötti belső hivatkozás is: ezek a kontinensen belüli szigetek kiépítésében működnek közre.

A hivatkozások hálózata tehát az esetek egy részében képes megmutatni, hogy mely források lehettek közvetettek és melyek közvetlenek. Ha egy szöveghelyre egyaránt mutat egy csomópont és egy másik pont, akkor nagy a valószínűsége, hogy a hivatkozás kialakulása a csomóponton keresztül történt – ahogyan látható volt ez a *Merkur von Ungarn* esetében is. Jó példa azonban az *Acta Eruditorum Lipsiensis* is, amelynek egy-egy lapszámára Wallaszky ugyan három esetben is hivatkozik, csakhogy ezek közül kettő valójában Heumanntól származó átvétel. Bizonyos esetekben a hálózat arra is következtetni enged, hogy milyen lépésekben terjedtek az információk (hivatkozások): mégpedig azon periférikus források esetében, amelyekre csupán két másik mű hivatkozik. Hiszen a hivatkozó két szöveg közül nyilvánvalóan a korábbi megjelenésű volt a közvetítő. Így például Horányi Elek a *Succinctából* építkezett Perliczi Dániel életrajzi szócikkének megírásakor, azaz rajta keresztül jutott el az *Acta Eruditrum Lipsiensis* 1729-es számához.⁴⁶ Abban az esetben viszont, ha három helyről is hivatkoznak egy szöveghelyre az időben harmadik hivatkozó elméletben már bármelyik korábbi kettőtől átvehette a hivatkozást, és nem rajzolható fel a szövegek leszármazása, ahogyan például a már idézett Szegner András-életrajz esetében sem.

A leggyakoribb azonban mégis az az eset, amikor a szövegek egyáltalán nem hivatkoznak egymásra, mégis tételeznünk kell közöttük valamiféle kapcsolatot. Megfogalmazható erre az esetre egy hipotézis, amely szerint a szövegátvételek hálója

⁴⁵ SZELESTEI N. László, 18. századi tudós világ, II.: Weszprémi István (1723–1793) és orvostörténeti műve, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 519–562, 548–551.

⁴⁶ „Perlitzi (Ioannes Dan.)” = WESZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 133–138. – „Perlici (Ioannes Daniel)” = HORÁNYI, *Memoria...*, III, 1777, 63–68. – Természetesen az sem kizárt, hogy a két tudós levélben osztotta meg egymással a Perliczire vonatkozó információkat – amelyeket Weszprémi egyébként magától Perliczitől szerzett be. Lásd: SZELESTEI N. László, 18. századi tudós világ I.: Perliczi János Dániel (1705–1778), Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1978, 407–437, 410.

analóg a hivatkozások hálójával: struktúrájuk hasonló, a szövegátvételek hálózata azonban kevesebb pontot és több kapcsolóélt tartalmaz. Mindkét hálózatnak részét képezik azok a szövegek, amelyek az adott felhasználó (esetünkben Wallaszky) szempontjából nézve közvetlen forrásnak tekinthetők. Ilyen Christoph August Heumann *Conspectus*a, Horányi *Memoriája*, Wespzprémi *Succincta medicorum*a, Andreas Schmal superintendensekről írott kéziratosa munkája,⁴⁷ Le Quien *Oriens Christianusa*, Rotarides *Lineamentája*, Benkő József *Transsilvaniája*, a *Merkur von Ungarn* és a *Zeitschrift von und für Ungern* – de nem ilyen az *Acta Eruditorum Lipsiensis*. S mivel a népszerűségi kapcsolódás tétele szerint egy, a hálózatba újonnan belépő pont nagyobb valószínűséggel kapcsolódik a már több kapcsolattal rendelkező pontokhoz,⁴⁸ feltételezhetjük, hogy Wallaszky forrásainak legjelentősebb hányada az imént felsorolt szövegekből fog előállni. – Ahogyan ezt néhány próba már be is bizonyította: a *Merkur von Ungarn*, a *Zeitschrift von und für Ungern* már bemutatott eseteiben, de Wespzprémi *Succinctája* esetében is: Wallaszky János életrajzát ugyanis Wespzprémitől vette át Wallaszky.⁴⁹ A sok információt tehát kevés forrás szervezi⁵⁰ – ahogyan Wallaszky munkája is sok információ újraszervezésére jött létre. Talán nem véletlen ebből a szempontból, hogy azok a művek viselkednek középpontokként, amelyek formailag lexikonok: ezek ugyanis nagyon sok információt tudnak könnyen újrafelhasználható formában tárolni.

A 18. századi tudós világ hivatkozáskultúráját illetően továbbra is csak részismerteink vannak. Wallaszky esetében egyértelműen megfogalmazható, hogy minden esetben, amikor hivatkozsa Wespzprémi lexikonát, egyúttal újrafelhasználja is, ellenben nem minden esetben hivatkozik rá, amikor szövegrészt kölcsönöz tőle. Wespzprémi hivatkozásai olyan forrásokra mutatnak, amelyek szaklexikonok vagy szakfolyóiratok. Horányi hivatkozásaiból tudható (egyszer hivatkozik Zablerre, egyszer az *Acta Eruditorum Lipsiensis*re, egyszer Morgagnira, egyszer Börnerre), hogy felhasználta Wespzprémi szócikkeit,⁵¹ ugyanakkor nem hivatkozott rájuk. Ezek alapján a következő hipotetikus irányelvek fogalmazhatók meg: szinte mindig hivatkozandó valamely szöveg abban az esetben, ha olyan információkat kínál, amelyeket a hivatkozó szöveg nem. Hivatkozandó valamely szöveg abban az esetben, ha az szaklexikon, szakfolyóirat vagy egyéb olyan médium, amely nem könnyen vonható be a tudomány vérkeringésébe. Végül: nem hivatkozandó valamely szöveg, ha az adott szövegrészben már sokszor hivatkozták (vö. „hogy mégse legyenek mindenütt emlegetve”).⁵²

⁴⁷ Modern kiadásban: Andreas SCHMAL, *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio*, kiad. FABÓ András, Pest, Osterlamm, 1861 (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica, 1).

⁴⁸ BARABÁSI, *i. m.*, 98.

⁴⁹ „Wallaszky (Ioan.)” = WESPZPRÉMI, *Succincta...*, *i. m.*, I, 1774, 197. – „Ioan. Wallaskai” = WALLASZKY, *Conspectus...*, *i. m.*, 1808, 322. a).

⁵⁰ A helyzet persze nem matematikailag áll elő: ha szerzőnknek van két jó lexikona (és van neki, mert láthatólag használja őket), miért ne írja ki belőlük az anyagához kapcsolódóan minél több adatot?

⁵¹ Egészen pontosan tudható, hogy az életrajzok köteteit magától Wespzprémitől kapta meg Horányi. Lásd SZELESTEI N., *18. századi tudós világ II...*, *i. m.*, 550.

⁵² Lásd 1. jegyzet.

3. Lexikont lexikonból

„A lexikont lexikonból írták, írják ma is.”⁵³ Tehát ha valaki már benne van egy lexikonban, akkor benne lesz a következőben is, majd a harmadikban, és így tovább a világ végezetéig, míg a lexikonok óriásira bővülnek? Ez nyilván nem így működik. A kérdés az lesz, hogy a terjedelmi korlátok mellett mi irányítja a lexikonokba való be- és kikerülés folyamatát. – A kérdés megválaszolásához most nem egy adott műhöz kapcsolódó hivatkozások sorát fogjuk végigkövetni, hanem egyetlen témához tartozó információcsoport időben való változását. Ez a téma a „tudós nők” témája.⁵⁴ A hozzátartozó információk pedig az egyes nőéletrajzok. A vizsgálatba vont lexikon-szerű források a következők voltak: Czvittinger Dávid *Specimenje* (1711),⁵⁵ Bod Péter *Magyar Athénasa* (1766),⁵⁶ Wessprémi *Succincta medicorum* (1774, 1778, 1781, és 1787),⁵⁷ Horányi *Memoriája* (1775, 1776 és 1777),⁵⁸ Benkő *Transsilvaniája* (1778),⁵⁹ Wallaszky *Conspectus*ának két kiadása,⁶⁰ Horányi *Nova Memoriája*,⁶¹ Schedius Lajos tervezett életrajzi lexikona,⁶² végül az *Ungrisches Magazin* (1781),⁶³ a *Magyar Musa*

⁵³ TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen) = Uő, Tanulmányok...*, i. m., 88–115, 102.

⁵⁴ A téma kiválasztását az motiválta, hogy ez volt a historia litterariai által alkalmazott kategóriák közül a legkevésbé történeti, minthogy tudós nők definiálása elsősorban a biológiai nemen alapul, amely a keresztnév alapján kikövetkeztethető. – Míg tehát a nők ugyanazok lesznek Wallaszkynál és Szinnyeinél, és ma is könnyen megmondható, hogy melyek ezek, addig például a matematikusokra mindez már kevésbé igaz.

⁵⁵ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti – Lipsiae, Kohlesius, 1711, 241, 244, 262–263, 337–338, 349.

⁵⁶ BOD Péter, *Magyar Athenas*, 1766, 42–44, 55–56, 163–164, 222.

⁵⁷ WESSPRÉMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 18–20, 39–40; WESSPRÉMI, *Succincta...*, i. m., II, 1778, 213–215; WESSPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 300–307.

⁵⁸ HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I, 1775, 135–137, 290–291, 466–467, 614–615; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., II, 1776, 91–92, 503–504; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., III, 1777, 74–75, 476–477.

⁵⁹ BENKŐ, *Transsilvania...*, i. m., II, 1778, 422–423, 512–516.

⁶⁰ WALLASZKY Pál, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria, ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii – Lipsiae, Loewe, 1785¹, 71–73, 131, 169–170, 246–257; WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 91–93, 104–105, 146–147, 172, 226, 362–363.

⁶¹ HORÁNYI, *Nova Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, I, Pestini, Trattner, 1792, 317, 457, 502, 513–514, 549.

⁶² Schedius Ludovici *Lexicon Scriptorum Hungarorum*, 1800 körül, OSzK Kt. Quart. Lat. 31. – A munkáról lásd BALOGH Piroska, *Lexikonok és narratívák: Schedius Lajos irodalomtörténet-írói kísérletei = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, TÜSKÉS Gábor, BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok), 175–197. – A kézirat a lexikonba beválogatandó íróknak csupán a neveit tartalmazza.

⁶³ Windisch [Karl Gottlieb], *Von der Gelehrsamkeit des Ungrischen Frauenzimmers. An das Fräulein v. P.***, *Ungrisches Magazin*, 1781, 4. sz., 482–488.

(1787)⁶⁴ és a *Honművész* (1833).⁶⁵ – A sor természetesen még bővíthető és dúsítható volna.⁶⁶

A források és az egyes nevekhez tartozó életrajzok kapcsolatait egy hálózatban ábrázoltam. (Lásd 3. ábra.)⁶⁷ Az ábrán a nőéletrajzok négyzetes, míg az ezeket tartalmazó források téglalap alakú mezőkben jelennek meg. A hálózat középpontjában Wallaszky Pál historia litterariájának második kiadása áll. Körülötte kör alakban láthatók azok a nőéletrajzok, amelyek megtalálhatók e kiadásban. Az ezt követő körben láthatók az egyéb életrajzi források. Ezek befelé irányuló élei a Wallaszkyknál is megtalálható életrajzokra, míg kifelé mutató éleik a Wallaszkyknál nem szereplő szócikkek felé mutatnak. Látható, hogy míg bizonyos személynevek elsősorban egy-egy forráshoz kapcsolódnak, addig más életrajzok több forrásban is megtalálhatók. A legtöbb kapcsolattal rendelkező, tehát a leggyakrabban előforduló szócikkek nagyobb négyzettel vannak jelölve.⁶⁸

A 18. század végi historia litteraria nézőpontjából felrajzolt hálózat azt mutatja, hogy a források nem egyenértékűek. A szabály szerint ugyanis a hálózat régi pontjai könnyebben szereznek új kapcsolatokat – hiszen több idejük volt erre.⁶⁹ Czvittinger Dávid *Specimenje*, a legrégebbi forrás hét életrajzot is tartalmaz, ezek közül azonban csupán egy szerepel a *Magyar írók élete és munkái*ban. Nem azért nem került bele a későbbi lexikonokba Schumberg Tóbiás lánya és felesége,⁷⁰ mert nem Magyarországon éltek, és nem magyar nyelven alkottak, mert mindez Dorothea Balduinnra (Balduin Dorottyára) is igaz, hanem azért, mert senki nem használta fel Czvittinger adatait e hölgyekkel kapcsolatban. A Dorothea Balduinnról írtakat ezzel szemben kijegyezte és újraközölte Wallaszky még munkája 1785-ös kiadásában, tőle átkerült a *Succincta* 1787-es kötetébe és a *Magyar Musa* kétrészes cikksorozatába (amely a Wespriemi-szöveg magyar fordítása).⁷¹ Innen pedig meg sem állt Szinnyi József. A második tudóslexikon, Bod Péter *Magyar Athénasa* jóval sikeresebb médium volt. Négy nőéletrajzából három a legtöbb, egy pedig a második legtöbb kapcsolattal rendelkezik.

⁶⁴ Debretzenben. D. W. I. Ur., Magyar Musa, 1787, 43. sz., 342–344; A' félbe szakasztott munkának hátra maradt része, Magyar Musa, 1787, 44. sz., 345–350.

⁶⁵ Tudós Magyar Asszonyok, Honművész, 1833, 33. sz., 263–264; 34. sz., 271–272; 35. sz., 278–279; 36. sz., 387–288; 37. sz., 295–296; 38. sz., 302–304; 39. sz., 311, 314.

⁶⁶ Érdemes volna kiegészíteni a sort Sándor István Magyar Könyvesházával és a Széchényi-katalógussal, mivel feltehetőleg ezek magyarázzák a Honművész intenzív kánonbővülését. – A Honművész a csak nála szereplő életrajzok esetében ugyanis kizárólag műcímeket (kora újkori életrajzok esetében forrásrészleteket) közöl.

⁶⁷ Az ábrát eredeti méretében lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/3_abra.pdf.

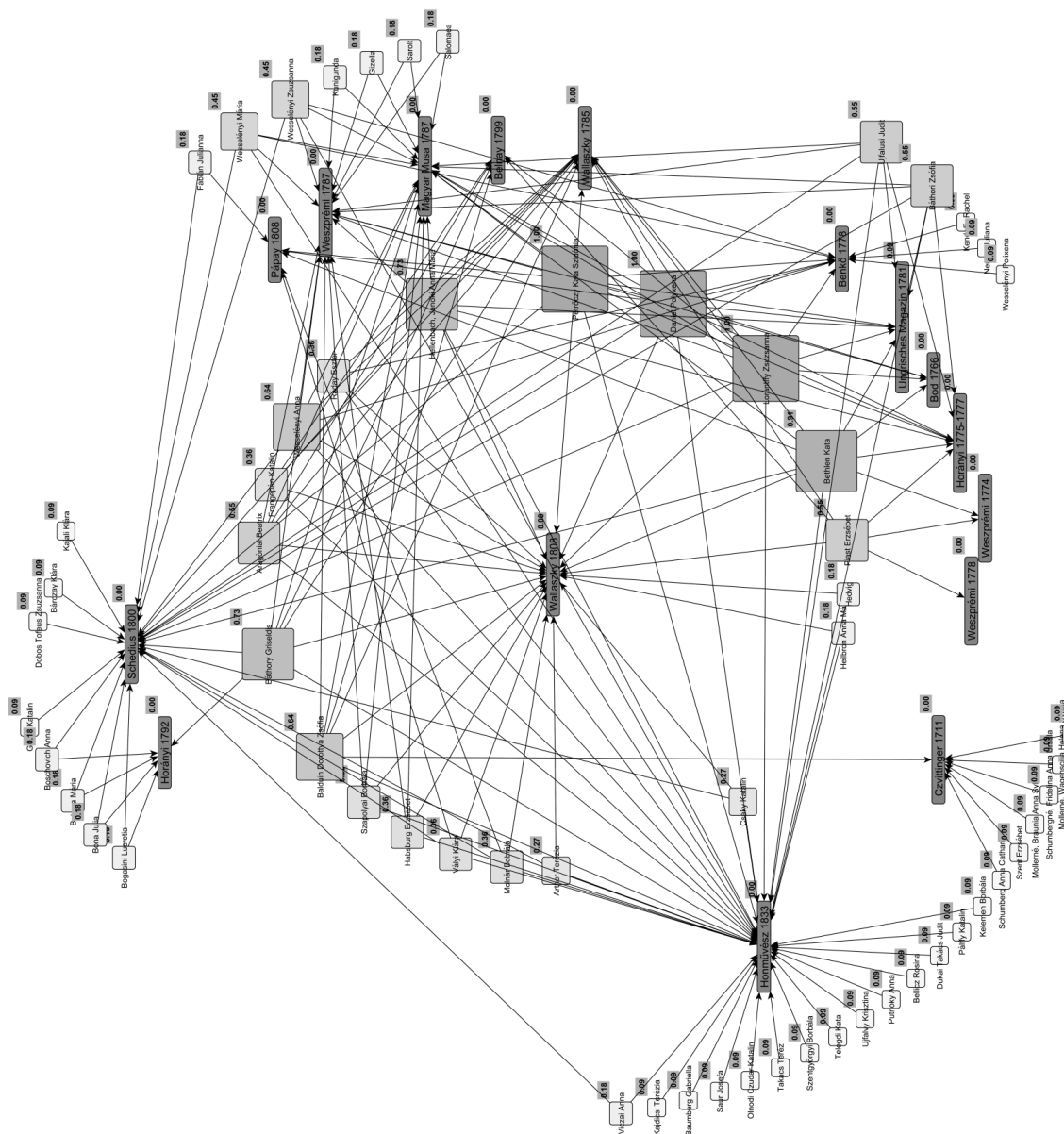
⁶⁸ Az ábra eredeti méretű változatában látható, hogy a nagyobb méretű négyzetek felső indexben nagyobb számot is kaptak. A maximum 1.00. – Az ezzel az értékkel rendelkező nevek bírnak a legtöbb kifelé mutató kapcsolattal, azaz ezek találhatók meg a legtöbb forrásban.

⁶⁹ BARABÁSI, i. m., 108.

⁷⁰ CZVITTINGER, i. m., 337–338.

⁷¹ CZVITTINGER, i. m., 349. – WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 169–170; WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 226. – WESPRIEMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 307. – Magyar Musa, 1787, 44. sz., 347.

Az életrajzok szövegeit egymással összehasonlítva látható, hogy Horányi Elek latinra fordította Bod eredetileg magyar szócikkeit, majd ezeket vette át többek között Wallaszky is.

3. ábra. Nőéletrajzok és forrásaik (1711–1833)

Az életrajzokhoz tartozó információk tehát hasonlóan az újítások vagy eszmék elterjedéséhez, el kell, hogy jussanak valamely középponthoz, amely gyenge kapcsolatai révén továbbítani tudja ezeket más pontok felé. Azok a pontok, amelyek sikeresen továbbítanak információkat, középpontoknak tekinthetők. Horányi munkája mind a hivatkozások hálózata mind a nőéletrajzok terjedésének hálózata alapján középpontnak mondható.⁷² De csomópontként működhetett Wallaszky *Conspectusa* is, minthogy nem csupán Balduin Dorottya életrajzát örököltette sikeresen tovább, hanem Báthory Griseldisét is, amely Wallaszky első kiadásából bekerült Wespzprémi életrajzi lexikonának 1787-es kötetébe, a *Magyar Musa* cikkébe és a *Nova Memoria*ba is.⁷³ Ezzel szemben a csupán időszakosan sikeres vállalkozások között kell számon tartani a *Nova Memoria* négy életrajzi szócikkét (Bona Julia, Bogasini Lucretia, Beterra Mária, Boschovich Anna),⁷⁴ minthogy ezek egyedül Schedius tervezett lexikonában kaptak volna helyet. Hasonlóképpen folytatásra nem talált kezdeményezés volt a Wespzprémi István-féle középkori gyűjtés (Gizella, Sarolt, Salomaea, Kunigunda),⁷⁵ annak ellenére, hogy mind a halicsi fejedelemasszony, Salomaea, mind Kunigunda lengyel királyné ugyanolyan tudományokban jártas asszony volt, mint a férjével latinul levelező Báthory Griseldis.

A tudós nők itt bemutatott hálózata kevés kivételtől eltekintve szövegátvételek sorából áll. Az átvétel mindenütt jelöletlen marad. Mindössze két esetben találunk egymástól eltérő változatokat: Aragóniai Beatrix és Frangepán Katalin életrajzai kapcsán. Mindkét életrajznak Wallaszky *Conspectusa* az egyik forrása, a másik a *Honművész* (Beatrix esetében),⁷⁶ illetve a *Succincta* – *Magyar Musa* (Frangepán Katalin esetében).⁷⁷ A későbbi életrajzváltozatok nem csupán más-más adatokat ismertetnek, hanem Wallaszkyétól különböző forrásokat is adnak meg. S hogy e két életrajz esetében miért nem Wallaszkyra támaszkodtak a későbbi szócikkek? A felelet „a lexikont lexikonból” szintagmában rejlik. E nőéletrajzok tudniillik nem a *Conspectus* lexikonszerűen szerveződő részeiben kaptak helyet. A tudós nők ugyanis minden esetben századonként

⁷² A 3. ábrán látható hálózat csupán egy rekonstrukció, amely más szeletét mutatja meg a 18. század végi historia litteraria alapú tudásszervezés működésének, mint a hivatkozások hálózata. Mindegyikből más következtetések vonhatók le arra a virtuális hálózatra vonatkozóan, amelyet természetesen sohasem fogunk tudni a maga egészében modellezni.

⁷³ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 131. a.); WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 172. a.) – WESPZPRÉMI, *Succincta...*, IV, 1787, 304. – Magyar Musa 1787, 44. sz., 345–346 – HORÁNYI, *Nova Memoria*, i. m., 317. – Az életrajz forrása eredetileg a *Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 1779, II, 14. (Wallaszky és nyomában Horányi hivatkozik is rá.)

⁷⁴ HORÁNYI, *Nova Memoria...*, i. m., 457, 502, 513–514, 549.

⁷⁵ WESPZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 300–307. – A forrásgyűjtés lépéseit és motivációját Wespzprémítől ismerjük: Wespzprémi István Blahó Vincének, 1784. febr. 26., Magyar Ferences Levéltárban, Blahó Vince levelezése 3. (Köszönöm Fáy Zoltánnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a levél másolatát.)

⁷⁶ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 75. a.) – WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 96–98. a.) – WESPZPRÉMI, *Succincta...*, i. m., IV, 1787, 302–303. – Magyar Musa, 1787, 43. sz., 344.

⁷⁷ WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 146–147. – Honművész, 1833, 34. sz., 271–272.

követik az írók, költők, filológusok felsorolását. Aragóniai Beatrix és Frangepán Katalin ezzel szemben a mecénások között említetnek, egy kevésbé strukturált szövegtérben. (Frangepán Katalin neve előkerül ugyan a tudós asszonyok katalógusában is, ahol a szerző utal rá, hogy a névhez kapcsolódó információkat korábbi helyeken kell keresni,⁷⁸ úgy tűnik azonban, hogy ez nem bizonyult megfelelő iránymutatásnak.)

Az itt bemutatott jelenségek a lexikonszerű munkák tudáshagyományozásban való kitüntetett szerepére irányítják a figyelmet. A lexikonok előnye ugyanis, hogy sok kapcsolattal rendelkeznek, így könnyű hozzájuk kapcsolódni, kapcsolataik révén pedig sok információhoz juttatnak közvetett hozzáférést. Talán éppen ezért egyben nem hivatkozandó művek is. Mindenképpen olyan tudást képeznek meg, amely közös, és valamiféle közös térben képzelendő el. Az így megszülető köztudás lebontja a szaktudományok közötti határokat, és az információkat az általánosba integrálja, ezt azonban eredetük jelöletlenné tétele révén éri el.⁷⁹

Mi történik azonban az információkkal akkor, amikor a köztudás részeivé válnak? Bethlen Kata életrajza összesen nyolc forrásban található meg. Akár az is lehetséges volna, hogy nyolc erősen különböző Bethlen Kata-életrajz álljon a rendelkezésünkre. Ez azonban nem így van. Az életrajzok szövegváltozatait⁸⁰ összevetve látható, hogy Wespérmi a *Succincta* 1774-es első kötetében Bod adatait fogalmazza át, egészíti ki.⁸¹ Horányi 1775-ös szócikkében szintén a Bod-féle életrajzt használja fel, ő azonban nem tesz hozzá semmit, csupán a Bod Péterre vonatkozó személyes részeket hagyja el. Egyáltalán nem említi meg a Wespérmi által feltüntetett önéletírást. Az *Ungarisches Magazin* tulajdonképpen minden esetben Horányi szócikkeit fordítja németre, így Bethlen Katával kapcsolatban ez sem említi az önéletírást. Wallaszky 1785-ös szócikke viszont igen. Ő azonban csak ezt az egy adatot vette át Wespérmitől, már csak amiatt is, mivel lényegesen rövidebb életrajzt ad, mint a korábbi források. A *Magyar Musa* cikke a Wespérmi-féle szócikk magyar nyelven való újraközlése. A *Honművész* ismeri az önéletírást, ugyanakkor megemlíti azt a Bodtól származó adatot is, miszerint Bethlen Katát Borosnyai Márton és Köleséri Sámuel oktatta fűvészetre. Nem nevezhető meg tehát forrásaként egyetlen konkrét korábbi életrajz sem. – A nyolc Bethlen Kata-életrajz helyett tehát egyetlen, variánsaiban létező életrajzunk van, a variánsok alapjait pedig a két legkorábbi forrás jelenti. Mindez könnyen belátható, ha meggondoljuk, hogy

⁷⁸ „Altera est Catharina de Frangepanibus, cuius superius habuimus mentionem.” WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 172.

⁷⁹ Hasonló modellt vázol fel: Ulrich Johannes SCHNEIDER, *Die Konstruktion des allgemeinen Wissens in Zedlers 'Universal-Lexicon' = Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung: Das europäische Modell der Enzyklopädien*, hrsg. Theo STAMMEN, Wolfgang E. J. WEBER, Berlin, Akademie Verlag, 2004, 81–101.

⁸⁰ BOD, i. m., 42–44; WESPÉRMI, *Succincta...*, i. m., I, 1774, 18–20; HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., I, 1775, 290–291; *Ungarisches Magazin*, 1781, 4. sz., 487.; WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1785, 246. c.); WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 362. c.); *Magyar Musa*, 1787, 44. sz., 347–348.; *Honművész*, 1833, 35. sz., 279.

⁸¹ Wespérmi István ugyanis törekedett adatai ellenőrzésére és kiegészítésére. SZELESTEI N., *18. századi tudós világ II...*, i. m.

a második életrajz (nevezzük ezt B-nek) állhat A-ból (ez az első szöveg), vagy A + X-ből vagy X-ből (ahol X a teljesen új adatokból álló változatot jelölné – ilyen azonban nem szokott előfordulni). A harmadik, a C szöveg állhat A-ból vagy B-ből vagy A + X-ből vagy B + X-ből vagy AB + X-ből. Minthogy mindegyik új szöveg valamely régire épít, világos, hogy a legnagyobb valószínűség szerint a nyolcadik szöveg a legnagyobb mértékben A elemeit fogja tartalmazni, ezt követően pedig B elemeit. Az életrajzok tehát homogenizálódnak. Másrészt kontaminálódnak is, ami azt jelenti, hogy filológiailag csak A-tól, illetve B-től való körülbelüli távolságukat lehet meghatározni, közvetlen eredetüket azonban már nem minden esetben. Az A-tól illetve B-től való távolság növekedésével erősödik a kontamináció és a homogenizáció mértéke.

Az információk ugyanis nem lineárisan terjednek, hanem sokszorozódnak, mégpedig az által, hogy több őket továbbító médiummal létesítenek kapcsolatot. A sokszorozódás a hálózatok világában azt jelenti, hogy kellő számú pont rendelkezik kellő számú kapcsolattal ahhoz, hogy a hálózatot stabilizálja. Elképzelhető tehát, hogy a 18. század végi historia litteraria alapú információs hálózatban is létezik egy kritikus pont, amely fölött a rendezetlenségből létrejön a rend.⁸² S ezt a rendet neveznénk mi a köztudás állandósulásának.⁸³ Retorikailag pedig talán toposzképződésnek: azaz azon állapot létrejöttének, amikor valami már annyiszor van leírva (annyi kapcsolata van), hogy elveszíti egyediségét, eredete nem jelölendővé válik.

4. Hova mutatnak a mutatók?

Wallaszky historia litterariája tehát olyan lexikonjellegű munka, amely a köztudás létrehozásában és elérésében volt érdekelt. De hogyan is érhető el a köztudás? Illetve pontosan mi is az, ami elérhető? A kérdésre talán a produkció oldaláról lehet a leg-egyszerűbben választ találni.

Ha azt próbáljuk meg modellezni, hogy hogyan dolgozott valamely historia litteraria szerkesztője, az excerpálásból kell kiindulni.⁸⁴ Az excerpálás és a historia litteraria kapcsolatát mi sem példázza szebben, mint Wessprémi István *Succincta medicorum*ának alcíme: *Excerpta ex adversariis auctoris* – azaz „Kijegyzések a szerző házi naplójából”. Wallaszky is az excerplással kezdi az anyaggyűjtést. Hogy mindjárt egy ismerős példát nézzünk, Czvittinger tudóslexikona, a *Specimen* egy, Wallaszky által tulajdonolt példányának második lapjára a következőket írta: „De Erudita Muliere vid. p. 349”

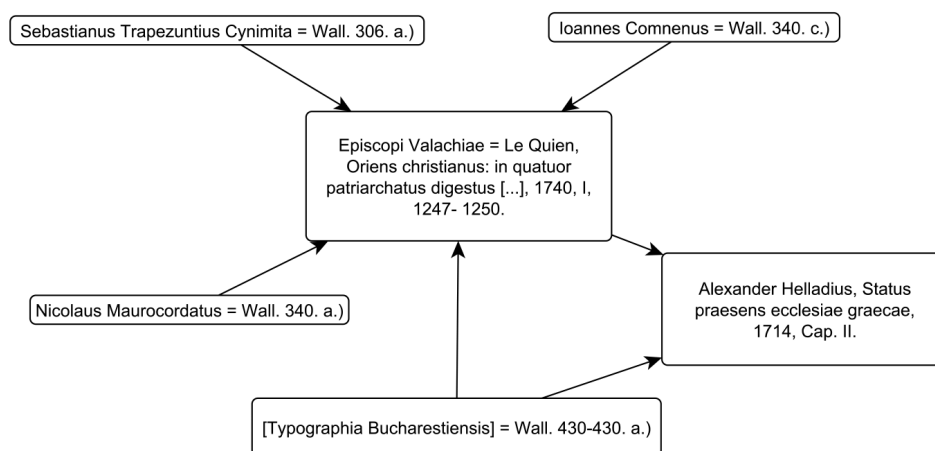
⁸² BARABÁSI, *i. m.*, 88.

⁸³ Talán hasonló jelenség történik a kánonképződés folyamata során is: „Hálózatelméleti szempontból eszerint az irodalmi kánon olyan pontok (szövegek) halmazaként válik definiálhatóvá, amelyben a pontok (a kánon értékelő funkciójából adódóan) különböző hierarchikus szinteken helyezkednek el, s amely végsősoron (ebben a nagyon szűk értelemben) a hálózat elemeinek aktuális »népszerűségi hierarchiáját« rögzíti.” MÉSZÁROS Márton, *Hálózat és irodalom*, Szépirodalmi Figyelő, 2008, 3. sz., 47–55.

⁸⁴ Helmut ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi: Zur Pragmatik alphabetischer Buchregister = Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung*, *i. m.*, 191–203.

(azaz: tudós asszony, lásd 349. oldal).⁸⁵ A *Specimen* 349. oldalán pedig Balduin Dorottya életrajza található. Wallaszky feltehetőleg nem nézte át újra a *Specimen* életrajzeit historia litterariája írásakor, hanem a korábbi, könyv eleji megjegyzéseire támaszkodott. S hogy miért is kellett kiírnia a munka elejére ezt az adatot? Mert Czvittinger lexikonának nem volt mutatója.

Az excerpálás mint hétköznapi (magán-) használatú tudásmenedzsment tehát a következőképpen működik: egy adott szövegrészhez címszót vagy címszavakat társítunk.⁸⁶ Jól tetten érhető ennek nyoma a már kész munkában is: elég csak megfordítani a hivatkozási hálónk éleinek az irányait. Vegyük példaként Le Quien *Oriens christianus* című munkáját,⁸⁷ amelyre Wallaszky a *Conspectus* négy különböző helyén is hivatkozik: a görög vallású Sebastianus Trapezuntius Cynimita életének tárgyalásakor, a történettudósok és régiségbúvárok közt számon tartott Nicholaos Mavrocordatos havasalföldi fejedelem és Johannes Comnenus⁸⁸ munkásságának a bemutatásakor, végül a nyomdák fejezetrészben a bukaresti nyomda ismertetésénél. (Lásd 4. ábra.) Láthatjuk, hogy ez utóbbi esetben feltehetőleg az Alexander Helladius munkájára való utalást is átveszi Le Quientől.

4. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808. hivatkozásai Le Quien *Oriens christianus*ára

⁸⁵ Wallaszky Pál bejegyzései Czvittinger Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, [Francofurti et Lipsiae 1711.] című művében, OSZK Kt. Quart. Lat. 3866., [2].

⁸⁶ Gyakorlati leírását lásd: Meiners Kristófnak Nagyírt. Kir. Tanácsosnak és Göttingai Prof. Oktatása, miképpen kellessék az Ifjaknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban és kijegyezgetésben és írásban gyakorolni, magyarra fordította és az Ifjaknak legszükségesebb könyvek' esmérétevel megbővítette Kis János, Győr, Streibig Jósef, 1798, 38–45. Továbbá: Kovács Sámuel, *A könyvekről és azoknak olvasásáról*, Tudományos Gyűjtemény, 1823, 12. sz., 48–70.

⁸⁷ Michel LE QUIEN, *Oriens christianus, in quatuor patriarchatus digestus: Quo exhibentur ecclesiae, patriarchae caeterique praesules totius orientis*, Paris, Typographia Regia, 1740, I, 1247–1250.

⁸⁸ Nem a bizánci császár, hanem inkább a *Descriptio montis Atho* szerzője.

Mind a négy információcsoport kapcsán az *Oriens christianus* havasalföldi püspököket tárgyaló 1247–1250. oldala a forrás, összesen tehát kétlapnyi szöveg (Le Quien ugyanis hasábokat, nem pedig lapokat számozott). A néhány hasábnyi szöveghez azonban a magyarországi irodalmat illetően négyféle tárgyszó is társítható, így került Le Quien írása a *Conspectus* négy különböző helyére. Wallaszky azáltal, hogy címszavakkal látta el a forrásszöveget, majd ezeket új sorrendbe rakta, a tudás újrendezését hajtotta végre.

Vannak munkák, amelyek megspórolják az olvasónak az excerpálás tevékenységét: mindazok, amelyeket szerzőjük mutatóval látott el. Bár az index már a középkorban is létezett, 16. század végétől terjedt el széles körben, lehetővé téve a nem lineáris olvasást és egy racionális szövegszervezést.⁸⁹ A 18. századra aztán ez az eszköz kiszorul a monográfiákból, és kizárólag a lexikonszerű munkákban élt tovább. A magyarországi historia litterariák közül először Bod Péter látta el „Mutató táblá”-val munkáját. (Czvittinger Dávid és Rotarides Mihály tehát még nem.) Wespri István pedig lexikonsorozata utolsó kötetében adta közre nem csupán személyneveket, hanem olyan címszavakat is tartalmazó indexét, mint például a „Mulieres Hungariae eruditae”, azaz „Magyarország tudós asszonyai”. Egybeszedve megtaláljuk azonban itt a németországi egyetemeket járt hallgatók neveit is, egyetemek szerinti bontásban.⁹⁰ Horányi írólexikonának utolsó kötete is tartalmazott mutatót, amely különösen tanulságos, hiszen e lexikon egyébként is csak a betűrend elvét érvényesítette. Úgy tűnik, a lexikon készítői nem várták el az olvasótól, hogy az végigpörgetve csak úgy keresgéljen a munkában, hiszen a mutató lehetővé tette, hogy az indexen kívüli részeket már csak akkor kelljen kinyitnia, ha meggyőződhetett róla, hogy amit keres, azt meg is fogja találni. Nemcsak könyvformátumú lexikonokban, hanem a tudás igazgatására létrejött más munkában is találkozhatunk azonban indexszel. A németországi tudományos újságok mintájára⁹¹ Kovachich is mutatózta a *Merkur von Ungarn*-t: minden évfolyam 12. füzeté a mutatóból és az évfolyam tartalomjegyzékéből állt. De természetesen volt indexe a *Zeitschrift von und für Ungern*nek is.

A *Conspectus* két kiadásának mutatói eltérő szerkezetűek. Az 1785-ös első kiadás mutatójában személynevek és tárgyszavak együttesen szerepelnek, az utolsó szavak pedig minden esetben csak a releváns előfordulásokhoz irányítanak el. Az 1808-as kiadás mutatója külön tartalmaz egy minden egyes előfordulást rögzítő személynévmutatót és egy, csak a lényeges szöveghelyekre mutató tárgymutatót. Kovachich Márton György, aki talán maga is közreműködött a második kiadás

⁸⁹ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 196.

⁹⁰ Wespri az orvosi és életrajzi tárgyú szócikkek közé rendre vegyes témájú adatokat illeszt. Ezek vagy egy-egy orvoséletrajzból ágaznak ki (mintegy asszociatíván), vagy két életrajz között jelennek meg, tipográfiailag nem kiemelten, a betűrend elvét azonban felrúgva. Wespri továbbá igen gyakran csatolt a későbbi kötetekbe kerülő utólagos kiegészítéseket a korábbi kötetek szócikkeihez. A munka tehát csak az index segítségével használható.

⁹¹ Az *Acta Eruditorum Lipsiensis* évente állít ki indexet.

indexének elkészítésében,⁹² ugyanezt az elvet alkalmazta korábban a *Merkur von Ungarn* személynévmutatójának elkészítésekor. Hogy Kovachich nem minden elméleti reflektáltság nélkül vetette bele magát az efféle munkákba, azt jól mutatja, hogy az *Institutum diplomatico-historicum* című tervezetében egy külön fejezetet írt az indexek és elenchusok készítéséről. Megkülönbözteti a személy- és a helynevek mutatóját, valamint a köznevek névmutatóját. Ez utóbbinak is két fajtáját nevezi meg: a materiális és a reáindexet.

A materiális indexet a reálistól meg lehet különböztetni, mivel a materiális indexet a személyek és helyek mutatójától való különbözőségéből fakadóan másként *Index rerum*nak [dolgok mutatójának] is nevezik. Ezzel szemben a reális nem pusztá szavakat jelöl, hanem az azokhoz kapcsolódó ismereteket is, vagyis a szövegben benne foglalt tényleges ismereteket is röviden megadja. Tehát a reális index is lehet személyek és helyek indexe, amennyiben nem pusztán azok neveit jelzi, hanem röviden azt is ismerteti, ami ezekről a szövegben mondva van.⁹³

Kovachich definíciója szerint tehát Wallaszky historia litterariájának tárgymutatója reáindex, hiszen állításokat is tartalmaz, szemben a személynévmutatóval. Kovachich az index utalószavainak háromféle elrendezését különbözteti meg: a szisztematikus (valamely rendszer szerint, fő- és alkategóriákat alkalmazó), az időrendi, végül az alfabetikus elrendezést. Mind közül a szisztematikus besorolást ítéli a leginkább tudományosnak.⁹⁴

Hogy a Kovachich leírta különféle indextípusok milyen jellegű tudásigazgatást tesznek lehetővé, azt jól szemlélteti a *Conspectus* két kiadásához készült mutatók különbözősége. Az 1785-ös kiadás indexe reáindex, amely 156 pontot (címszavát és oldalszámot) és ezek között mindösszesen 200 kapcsolatot tartalmaz.⁹⁵ A betűrendbe sorolt utalószavak között éppúgy találunk a kategóriák hierarchiájában feljebb, mint lejjebb állót. Megtalálható a „18. századi tudósok” utalószó, a „18. századi evangélikus teológus tudósok” utalószó, de a „szláv nyelvű bibliafordítás” vagy a „Bárány György általi bibliafordítás” is. (Mindezek a könyv struktúrája szerint egymásba ágyazódó alrészek.) A legtöbb kapcsolattal épp ezért a „18. századi tudósok pont” rendelkezik: ez alatt található meg ugyanis a legtöbb szintű és elemszámú alegység

⁹² Legalábbis ezt állítja Schwartner: SCHWARTNER Márton, *Statistik des Königreichs Ungern*, I, Ofen, 1809, 343. d.) – Wallaszky korábban azt írja Kovachichnak, hogy maga szeretné a nyomtatott ívek alapján elkészíteni az indexet: Paullus Wallaszky Kovachich Márton Györgyhöz, 1807. november 7., OSZK Kt. Quart. Lat. 43., Tom. XXII, f. 257.

⁹³ „Index materialis a Realis ita distingui potest, quod materialis ad differentiam ab *Indice Personarum* et *locorum*, alias etiam *Index rerum* vocetur. Realis autem non voces nude indicet, sed etiam notiones de iis, seu realem notitiam textu comprehensam brevibus exprimat. Potest itaque Index realis etiam *Personarum* et *locorum* esse si non nude solum eorum nomina indicet, sed quid de iis in textu praedicatur, paucis referat.” KOVACHICH Márton György, *Institutum diplomatico-historicum Inclyti Regni Hungariae [...]*, Pestini, Trattner, 1791, 98. a.

⁹⁴ KOVACHICH, *i. m.*, 99–100. – Ugyanekkor a 18. századi Európában ez az elrendezés iskolásnak számított: legalábbis ezt mondja Zedler az *Universal-Lexikon* 19. kötetében (1738). SCHNEIDER, *i. m.*, 97.

⁹⁵ Az indexcímszavak hálójának ábráját lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/index_1785.pdf.

a hierarchiában. A mutató tehát leginkább a címszavak hierarchiájából következő olvasási ajánlatokat kínál. Az 1808-as kiadás mutatói esetében 1109 pontunk (címszó és oldalszám) és 1339 kapcsolatunk van.⁹⁶ A csomópontokat ugyanúgy a tárgymutató hierarchikus utalószavai szervezik. A hálózat „feje” továbbra is a 18. századi tudósok csoportja, a többi sok kapcsolattal rendelkező pont oldalszám, tehát olyan pontok, amelyeknek csak bejövő kapcsolataik vannak. A hálózat topológiája akkor látszik igazán, ha eltávolítjuk a „18. századi tudósok” középpontot, és a pontokat a kimenő kapcsolatok száma szerint emeljük ki. Ekkor emelkednek ki láthatóan a tárgymutató szisztematikus alkategóriái, és még néhány pont a névmutatóból: Mária Terézia, Horányi Elek, Karl Gottlieb Windisch, Hruskovicz Sámuel, Bél Mátyás, Johannes Seivert, Kovachich Márton György, legnagyobbként pedig Wessprémi István neve. A térkép tehát a hivatkozások térképéhez irányít el minket, hiszen azon tudósok neveit emeli ki, akiknek munkáira gyakran hivatkozik a *Conspectus* 18. századi része. A tárgymutató nélkül azonban a személynévmutató e néhány kiemelkedő pontja nem tudná összetartani a hálózatot. A minden előfordulást rögzítő mutató amennyire modernnek mondható a 18. századi lexikonok világában, – demokratikussága okán – olyannyira anarchikus is: nem támogatja a hatékony keresést.⁹⁷

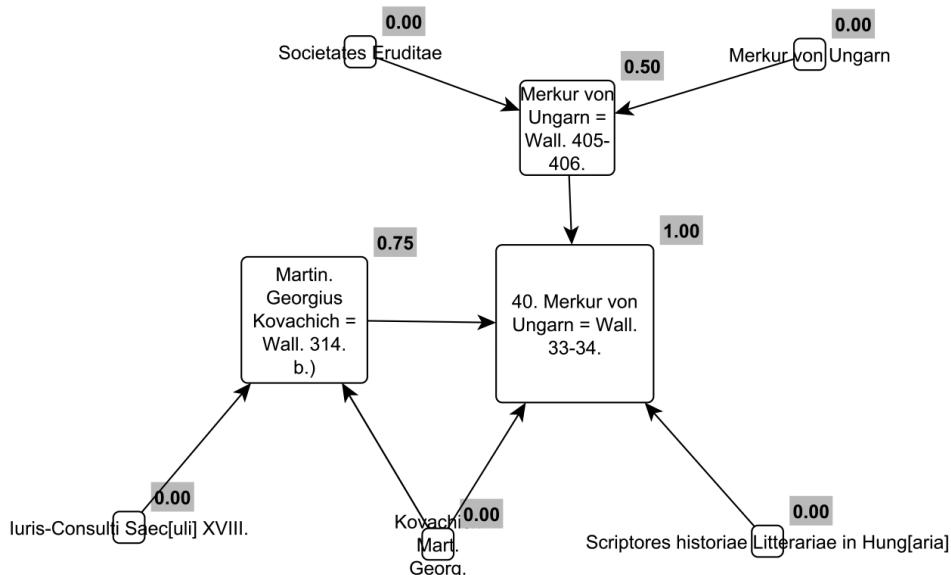
Az indexet tehát nem a művön belüli kapcsolatai teszik hatékony tudományos eszközzé – azaz nem egyetlen szöveg nagyon folyamatos intenzív használatára találták ki. Sokkal inkább arra, hogy a tudás egészében való tájékozódást segítse, azt jelölve meg, ami valamilyen téma szempontjából további felhasználásra érdemes lehet. Az okosan szerkesztett indexre jó példa a *Zeitschrift von und für Ungern* mutatója. Wallaszky három szöveghelyet biztosan felhasznált Schedius folyóiratából, és ebből kettőre hivatkozott is. A *Zeitschrift von und für Ungern* mutatójában mindkét cikk-részre, a nagyszentmiklósi iskolára és Schönvisner István éremtani művére is két-két címszó utal.⁹⁸ Így, ha a hivatkozásaink térképét kiegészítjük az adott szöveghelyekre mutató utalószavakkal, egyes pontjaink megerősödnek, mivel több bejövő kapcsolatuk lesz. Éppen úgy, ahogyan a tudás 18. századi virtuális hálójában is – feltehetőleg – elérhetőbbek azok a szöveghelyek, amelyek több felől is indexelve vannak. Így emelkedik ki Wallaszky historia litterariájából a korábbi historia litteraria tárgykörű műveket bemutató *Prolegomena* fejezet 40. tétele, a *Merkur von Ungarn*. (Lásd 5. ábra.) Ugyanis akár ha a Kovachich-életrajzhoz vezető „18. századi jogtudósok” utalószó felől indulunk, akár a „Merkur von Ungarn” vagy a „tudós társaságok” címszava felől kezdünk keresni és továbblapozni, a mű belső utalásainak köszönhetően legnagyobb

⁹⁶ Az indexcímszavak hálózatának ábráját lásd: www.irodalomismeret.hu/images/stories/2016_3/index_1808.pdf. A gyarapodást csak részben eredményezte az új típusú névmutató elkészülése, ugyanis maga a 18. századi fejezet is 58 oldalról 162 oldalra bővült.

⁹⁷ Ahogyan a keresőmotorok közül sem azok a leginkább hatékonyak, amelyek minél teljesebb lefedettséget biztosítanak, hanem amelyek minél inkább a releváns információhoz irányítanak minket el. BARABÁSI, *i. m.*, 181.

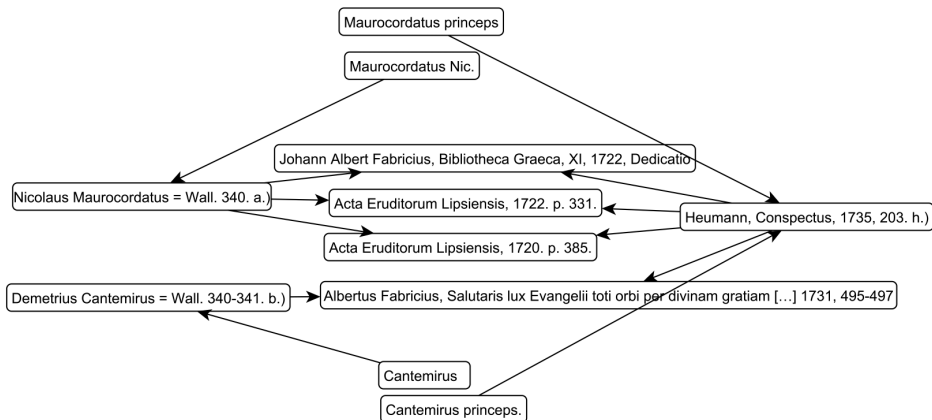
⁹⁸ Előbbire: „IndustrieSchulen in Ungern I, 252” és „SzentMiklós, Industrie Schule I, 252”; Utóbbira: „Schönwisner, Steph. Notitia Hungar. rei num. I, 222” és „Münzkunde, ungr. v. Schönwisner I, 222.”

valószínűséggel a *Prolegomena* 40. tételéhez jutunk el. Az index címszavai tehát alkalmasak arra, hogy kiemeljenek bizonyos szöveghelyeket. Nemcsak a „Merkur von Ungarn” esetében irányítódik azonban az olvasó a *Prolegomena* részszövegei felé, hanem a Széchényi- és Teleki-katalógus kapcsán is.

5. ábra. A *Merkur von Ungarn*ra vonatkozó utalószavak WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808-ban

De vajon lehet-e kapcsolat az egyes külön munkák indexcímszavai között? Ha a kérdést megválaszolni nem is segít az alábbi példa, iránymutatónak talán alkalmas lehet. Wallaszky a *Conspectus* 1808-as kiadásának 340–341. oldalán egy-egy lábjegyzetben ismerteti Nikolaos Mavrokordatos és Demetrios Cantemiros munkásságát. Ahogyan azt már láttuk, a Maurocordatusról írottak egy részének Le Quien *Oriens christianusa* a forrása. A két lábjegyzetszöveg más részei Johann Albert Fabricius egy-egy művére, illetve az *Acta Eruditorum Lipsiensis* egy-egy évfolyamára való hivatkozásokat tartalmaznak. (Lásd 6. ábra.)

6. ábra. WALLASZKY, *Conspectus...*, i. m., 1808, 340–341. oldal hivatkozásai utalószavakkal

Mivel mindig annak a legnagyobb a valószínűsége, hogy Wallaszky a gyakran használt, közvetlenül ismert forrásokat forgatta az $n+1$ -edik esetben is, gyanítható, hogy a hivatkozások és szövegátvételek forrása Horányi, Wessprémi, Heumann, Kovachich, esetleg Benkő József vagy a *Zeitschrift von und für Ungern* lesz. Fellapozva e munkák indexeit, láthatjuk, hogy Horányi ugyan ír Cantemirusról (Wallaszky hivatkozik is erre az életrajzra), a *Memoria* vonatkozó szöveghelye azonban nem említi Fabricius munkáját.⁹⁹ – Annak pedig igen kicsi az esélye, hogy Wallaszky a *Memoriát* és Fabricius művét is felhasználta. – És valóban: Heumann-nál nemcsak a „Cantemirus princeps” utalószót találhatjuk meg az indexben, hanem a mutató által kijelölt szöveghelyen, a IV. caput 72. capitulumában (az 1735-ös kiadás 203. oldalán) a Wallaszky által idézett Fabricius-hivatkozást is. Ugyanez történik, ha a Maurocordatusra vonatkozó helyet lapozzuk fel. Az azonos utalószavak (Wallaszky-nál: „Cantemirus” és „Maurocordatus Nic.”; Heumann-nál: „Cantemirus princeps” és „Maurocordatus princeps”) mintha azt sugallnák, hogy a fiók, amelyben az információk találhatók, egy közös, mindenki számára elérhető térben helyezkedik el. Nem csak Heumann munkája esetében látszik ez így. Wessprémi István „Variolarum inoculatio pridem in Hungaria tentata” és Wallaszky „Ars inserendi variolas” utalószava egyaránt azokhoz az információkhoz vezet el, amelyeket a *Conspectus*ban a 435–436. oldalon a 18. századi orvosi találmányoknál, a *Succinctában* pedig az első kötet 155. oldalán, Raymann János (első) életrajzához kapcsolódóan találunk: nevezetesen hogy Raymann Lady Mary Wortley Montagu előtt találta fel a himlő elleni oltást. Az információk közti kapcsolatot Wallaszky nem jelzi hivatkozással.

Úgy tűnik tehát, hogy a tudományos munkák indexcímszavainak bekapcsolása a hivatkozások hálózatába közelebb vihet minket a tudás 18. századi virtuális hálózatának

⁹⁹ Újfennt igazolva az irányelvet, miszerint a *Conspectus*ban abban az esetben találunk hivatkozást Horányira, ha valójában nem a *Memoria* a forrás, hanem csupán kiegészítő adatokhoz vezet el az olvasót.

a megértéséhez. Az indexek közötti kapcsolat – még ha ez nem is az utalószavak egyértelmű megfeleltethetőségén alapul – sokkal alapvetőbb módon szabályozta a tudásigazgatást, mint a hivatkozások. Mintha csak óriási adattáblák adatai lennének e szavakkal összekötve, az összekötő kapocs azonban egy láthatatlan kód. Lényeges tanulság ugyanakkor, hogy a 18. század végi lexikonok nem műegésként léteztek, hanem az egyes témákhoz kapcsolódó információk sorozataként.

Arra, hogy egész művek is betölthetik az index funkcióját,¹⁰⁰ aligha találhatnánk szemléletesebb példát a Széchényi-katalógusnál. 1799-ben jelent meg a *Catalogus Bibliothecae Hungaricae F. Com. Széchényi* két kötete, majd 1800-ban az *Index alter libros bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi duobus tomis comprehensos in scientiarum ordines distributos exhibens*, amelyet majd két, már a nemzeti könyvtár címet viselő supplementum fog követni, végül pedig a kéziratok és az érmegyűjtemény katalógusa. Egyelőre azonban maradjunk az első három, a nemzeti könyvtár megalakulása előtt született kötetnél. Míg a *Catalogus* címet viselő első két kötet betűrendben sorolja fel az egyes bibliográfiai tételeket, addig az *Index alter* – ahogyan egy korabeli recenzió is nevezi¹⁰¹ – szisztematikus reáindex. Azaz az első két kötetben már a művek betűrendje szerint felsorolt tárgyakat most a tudományok szakrendje szerint rendezik sorba.¹⁰² Így például a VII. főcsoport (Philologia et paedagogia cum historia literaria) II. alcsoportjában (Historia Liter. Hung.) megtalálhatjuk a következő tételt: „Veszprémi, Mulieres Hung[ariae] doctae – in Ejusd[em] Cent[uria] 3. p. 300. Windisch, v[on] d[er] Gelehrs[amkeit] d[es] Ung[risc]hen] Frauenz[immers] – im Ung[risches] Mag[azin] I. B[and].”¹⁰³ A katalógus tehát nem Veszprémi lexikonát adja meg tételenként, hanem annak egy csupán a lexikon indexe felől megképződő részegységét. Ezt pedig összekapcsolja az *Ungrisches Magazin* általunk már ismert cikkével. Másutt, a világi életrajzok tárgykörében Istvánffy Miklós életrajzánál nem Balásfy Tamás Istvánffy-életrajzát tünteti fel, hanem Horányi *Memoriájának* Istvánffy-szócikkét, ahol természetesen megemlíttetik Balásfy életrajza is.¹⁰⁴ A Széchényi-katalógus tehát nem egyszerűen Széchényi Ferenc könyvtárának leírására szolgált, hanem egyszersmind egy olyan virtuális könyvtárként is működött, amely az információk műveknél jóval kisebb egységeit szervezte rendbe. Hogy nem csupán a könyvtár használói számára, azt mi sem mutatja inkább, mint hogy Széchényi Magyarország tudósainak (köztük Wallaszkynek is) megküldte az elkészült katalógusokat.¹⁰⁵ A nemzeti tudást, amelyet

¹⁰⁰ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 194.

¹⁰¹ Oedenburg, gedr. b. Siess: *Catalogus bibliothecae [...]* Pest, gedr. b. Trattner: (Tomus III.) *Index alter [...]*, Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena und Leipzig, 1802, II, 177. sz., 637–640.

¹⁰² Ennek alapját Michael Denis, a bécsi Hofbibliothek prefektusának *Einleitung in der Bücherkunde* című műve képezi. Lásd BERLÁSZ Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867*, Bp., OSZK, 1981, 30–31.

¹⁰³ *Index alter libros bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi duobus tomis comprehensos in scientiarum ordines distributos exhibens*, Pesthini, Trattner, 1800, 576.

¹⁰⁴ *Index alter...*, i. m., 271. – HORÁNYI, *Memoria...*, i. m., II, 1776, 247.

¹⁰⁵ BÁRTFAI SZABÓ László, *A Széchényi-könyvtár első katalógusa*, MKsz, 34(1927), 3–4. sz., 284–318.

a nemzeti könyvtár valós épülete és fizikai állománya jelentett, talán sokkal inkább e virtuális könyvtár alkothatta. A katalógusok első három kötetének lipcsei recenzense egyenesen azt javasolta, hogy a további kötetekbe vegyenek fel a fizikai állományban nem szereplő tételeket is, hogy tudni lehessen, mi az, ami egyáltalán felgyűjthető. Ugyanezen az elven működött Sándor István *Magyar Könyvesháza* is.

Az ilyen monumentális reálindektől annyiban különbözik a historia litteraria és az életrajzi lexikon vagy akár az iskolák híreiről referáló tudós újság, hogy ezek a virtuális térből átemelnek az információk közül néhányat egy valós térbe. Azaz olvasnak is a virtuális könyvtár állományában. Ennek azonban az az ára, hogy a keresési struktúrájuk még a valós indexek jelenléte mellett is sokkal irányítottabb, hierarchikusabb, azaz egy fokkal kevésbé hatékonyan támogatja az önálló tudásszervezést.

5. Virtuális és valós könyvtárak

Az a hozzávetőleges rekonstrukciós út, amelyet ma be tudunk járni a GoogleBooks és más indexelt digitális tartalmak révén, a 18. században még nem volt bejárható. A 18. század jellemző diszciplínája, a historia litteraria létrejöttét egy olyan világban kell elképzelnünk, amelyben nem csupán világméretű digitális könyvtárak nem léteztek, de (legalábbis Magyarországon) nyilvános könyvtárból is csak igen kevés. A tudomány intézményesülésének egy kezdetibb fokán állt, így az, hogy mit lehet tudni, és mit kell tudni, mind a mainál, mind a 19. századi állapotoknál jóval kevésbé volt szabályozott. Az a vállalkozás, amelyet Czvittinger Dávid 1711-ben elkezdett, információtörténeti szempontból talán a Széchényi-katalógussal, majd az első tárgyi valóságban is létező nemzeti könyvtárral ér véget. A 19. század valódi intézményei felváltják e virtuális intézményeket. Wallaszky maga is reflektál e folyamatra, hiszen munkája jelentős része éppen a valós intézmények történetét adja elő. A második kiadás a vizsgált 18. századi részt illetően is éppen e tekintetben mutatja a legnagyobb változást a korábbi 1785-öshöz képest: nem csupán az írók száma szaporodik ugyanis meg, de a könyvtárak, a múzeumok, a tudós társaságok, a hírlapok és a szakiskolák megjelenésével még az oktatási intézményeké is.

A sokszorosan kapcsolt, immár egységes kisvilágot alkotó nemzeti tudástár létrejöttével párhuzamosan elkezd csökkenni az indexek szerepe. Ennek oka részben az olvasási szokások megváltozása, a tudós olvasás tévesztése és a műegésszé olvasás térnyerése áll.¹⁰⁶ Mindez éppúgy kihat a tudás szervezésére, ahogyan a tudás személtére és a tudást hordozó műfajokra is. E folyamat egyik jelzője talán éppen Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern*-ja. Ahogyan ugyanis a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*-ből a 18. század utolsó harmadában a reálindeket felváltja az ismertetett művek bibliográfiája,¹⁰⁷ a könyvismertetések száma pedig egyrészt megnő, másrészt megjelenik

¹⁰⁶ ZEDELMAIER, *Facilitas inveniendi...*, i. m., 201. – Helmut ZEDELMAIER, *Lesetechniken: Die Praktiken der Lektüre in der Neuzeit = Die Praktiken der Gelehrsamkeit...*, i. m., 11–30.

¹⁰⁷ Martin GIERL, *Bauen an der festen Burg der Aufklärung: Historia literaria von Heumann bis Eichhorn und die Göttinger Universität als reale und fiktive Bibliothek = Bibliothek als Archiv*, hrsg. Hans Erich BÖDEKER, Anne SAADA, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 281–296, 290.

elvárásként velük kapcsolatban a személyes vélemény megfogalmazása, úgy Schedius lapjában is a korábbi magyarországi tudós újságokhoz képest erőteljes az ilyen típusú, nem pusztán a tartalom visszaadását célzó könyvismertetések jelenléte.¹⁰⁸ A kollektív tudásfelhalmozás helyébe az egyéni ítéletalkotás lép.¹⁰⁹ Másrészt a tudásszervezés alapját a könyv (vagy műegész jelenti).

Feltételezhető, hogy ahogyan a valós index is egyre inkább bizonyos műfajokra korlátozódik, olyanokra, amelyek már eleve elsősorban indexfunkciójúak voltak (könyvkatalógusok), úgy a 18. század végén már a *historia litteraria* sem a tudás egészének elbeszélését szolgálja, hanem sokkal inkább útmutató az egyes információk eléréséhez. Reálindexként azonban archiválja is a tudás már meglévő rendszereit. Az indextípusú műfajok (*historia litteraria*ák, bibliográfiák, írói életrajzi lexikonok) természetesen a 19. század folyamán sem tűnnek el, szerepük azonban megváltozik. A tudás igazgatásának szerepét már más műfajok és intézmények látják el, a korábbiak pedig segédtudományokká minősülnek.

¹⁰⁸ Lásd BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Csokonai Könyvtár, 38), 185–222.

¹⁰⁹ GIERL, *Kompilation...*, i. m., 93.